

ISSN 0350-134X

eISSN 1846-7954

UDK 316

Hrvatsko sociološko društvo

Croatian Sociological Association

REVIJA ZA SOCIOLOGIJU

CROATIAN SOCIOLOGICAL REVIEW

CRO
SOC
REV

Izvorni znanstveni rad
UDK 323.12 (=924) (497.1)

ANTISEMITIZAM U JUGOSLAVIJI (1918—1945)*

Laslo Sekelj

Novi Sad

SAŽETAK

Ispitivanju fenomena antisemitizma u Jugoslaviji 1919—1945. autor pristupa na osnovi sheme dinamike antisemitizma iz knjige Ch. Glock and R. Stark, **Christian Beliefs and Antisemitism**. Isto tako, na osnovu teze H. Arendt, vrši se razlikovanje između modernog političkog antisemitizma od tradicionalnog religioznog antijevrejstva.

Metoda kojom se autor služi u deskripciji antisemitizma u međuratnoj Jugoslaviji je analiza sadržaja arhivske građe, kao i sekundarnih izvora. Osnovna teza članka je da se u Kraljevini Jugoslaviji antisemitizam javljao na nivou **ubeđenja** (pritajena individualna mržnja koja se nikada ne iskazuje otvoreno) i osećanja (etnička i religiozna distanca spram Jevreja). U vrijeme fašizacije Evrope i jačanja utjecaja Njemačke i Italije na unutrašnje odnose u Jugoslaviji, ova dinamika antisemitizma zadobila je nivo **akcije**, prvo kao sastavni dio ideologije vodećih političkih stranaka, a zatim kao mere državno-pravne diskriminacije prema Jevrejima (»Koroščevi zakoni«). Na taj način, zaključuje autor u trećem djelu članka, pripremljena je podloga za fizičku akciju u obliku genocida nad jugoslavenskim Jevrejima do kojeg je došlo u svim djelovima okupirane zemlje tokom drugog svjetskog rata.

Termin antisemitizam iskovao je nemački agitator V. Mar (Wilhelm Marr), 1874. godine imenujući tadašnju antijevrejsku kampanju u Evropi. Ubrzo, termin antisemitizan dolazi u opštu upotrebu, da bi označio **sve vrste i oblike** neprijateljstva prema Jevrejima kroz istoriju¹. U tom smislu, antisemitizan — kao i svaki antagonizam prema nekoj rasnoj, etničkoj, religioznoj ili kulturnoj grupi — pojavljuje se u različitim oblicima. Po unutrašnjoj strukturi, na nivou individualne svesti manifestacije antisemitizma mogu se grupisati u tri kategorije:

- 1) Pritajena mržnja koja se nikada ne iskazuje otvoreno (**ubeđenje**);
- 2) Otvorena neprijateljska osećanja izražena prema Jevrejima u vidu jake etničke i religiozne distance, diskriminacije i na kraju u otvorenoj javnoj propagandi (**osećanja**);

* Ulomak iz studije **Antisemitizam u Jugoslaviji** raden za Memorial Foundation for Jewish Culture.

1) **Anti-Semitism**, separat iz **Encyclopaedia Judaica**, Ketter, Jerusalem 1974, p. 1.

3) Prevođenje tih neprijateljskih osećanja u **akciju**, ideološko-političku (antisemitizam kao deo političke ideologije, kao i mere pravne diskriminacije i javnog izdvajanja) ili fizičku (nasilje, pogrom, genocid).

Ovako smo struktuirali shemu dinamike antisemitizma: ubeđenje — osećanje — akcija, po uzoru na izvođenje Gloka i Štarka (Charles Glock and Rodney Stark)². Sve ono što je uobičajeno nazivati antisemitizmom, može se podvesti pod jednu od ove tri kategorije. Istovremeno, to je i razvojna sekvenca antisemitizma. Negativna ubeđenja prema Jevrejima mogu proizvesti negativna osećanja, a ona vrlo lako prerastaju u antisemitsku akciju. Ali, unutar sheme postoji bitna kvalitativna distinkcija. Dok je na nivou ubeđenja individua sama, već na nivou osećanja ona mora, prvo latentno, a na kraju i otvoreno participirati (ili pozvati druge individue na zajedničko učešće) u antisemitskoj grupi ili nekom drugom obliku zajednice antisemita. Nivo akcije nikada ne može biti individualan — to je uvek kolektivni čin. Niko još nije nikada nikoga ubio zato što je Jevrejin, ali su zato ubijali, proganjali, diskriminirali osobu ili osobe zato što je/su Jevreji. Naime, ako subjekt antisemitizma može imati i individualni oblik, njegov objekat to nikada ne može. Cela iracionalna logika antisemitizma počiva na temelju da ne postoji Jevrejin — Janko, Marko s konkretnim osobinama i socijalnim karakterom — već samo Jevreji — bezimena, neindividualna bića koja samom činjenicom svoga porekla imaju **identične** osobine, karakter, ponašanje, stav prema svetu, potrebama i vrednostima. Na nivou ubeđenja to su predrasude i stereotipi (pozitivni ili negativni), na nivou osećanja to su različiti oblici Sühndenbocka (krivac za sve), a na nivou akcije to je prevođenje tog načelnog stava u delo.

Realizacija ciljeva antisemitske akcije, međutim, nije mogućna i to ne u fizičkom smislu (genocid je postao empirijska činjenica), već u funkcionalnom. Antisemitizam je uvek neadekvatni odgovor na socijalnu situaciju, kako je to empirijski utvrdio Adorno, društveno potisnuti i socijalno podjarmljeni učestano teže tome da pritisak prenesu na druge, umesto da se udruže sa svojim sapatnicima. Otuda je antisemitizam sastavni deo svakog društva oskudice i dominacije, a zahvaljujući istorijskoj okolnosti raspršenosti Jevreja po svetu, uobičajeni konstitutivni elemenat autoritarnog karaktera i antidemokratskih osećanja i ponašanja³. Kao takav, antisemitizam nema samostalnu egzistenciju, on uvek prati neki drugi anti-, koji može da varira, ali je konstantni pratilac antidemokratizma. Antisemitizam nije nikada cilj po sebi. Isto tako, antisemitizam nije teorija, on nema nikakvu teorijsku podlogu. On ima samo predstavu o imaginarnom neprijatelju (Jevrejinu) kojeg je sam stvorio. Kao pobuna frustriranih mediokriteta, antisemitizam je konstantni pratilac sukoba reakcije i socijalnog napretka, sredstvo reakcije — koja već vekovima, u gluposti i zločinu ima svog najboljeg saveznika⁴.

2) Charles J. Glock and Rodney Stark, *Christian Beliefs and Anti-Semitism*. Harper Torchbooks, New York 1964, pp. 102-106.

3) Theodor Adorno, *Studien zum autoritären Charakter*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt a/M. 1973, S. 105—173.

4) Upor.: Leszek Kolakowski, »Antisemiten«. U: *Die Mensch ohne Alternative*. Piper Verlag, München 1951; Jean-Paul Satre, *Anti-Semite and Jew*. Schocken Books, osmo izdanje, New York 1972.

Unutar samog pojma antisemitizma, sociološki posmatrano, postoji jedno bitno razgraničenje. Radi se o razlikovanju modernog (političkog) antisemitizma od tradicionalnih religioznih anti-jevrejskih predrasuda, stereotipa, mržnje. Iako im je formalna struktura (ubeđenje — osećanje — akcija) ista, postoji jedna razlika u intenzitetu i sredstvima dejstva, kao i u oblicima ispoljavanja — koja je, anlogna drugim razlikama u političkoj sferi između srednjeg i novog veka. Zatim, dok je tradicionalni religijski antisemitizam bio upravljen prema Jevrejima kao strancima, kao religioznoj grupi koja se ne želi asimilirati, moderni antisemitizam upravljen je upravo u suprotnom smeru: on je odgovor na asimilaciju Jevreja i zato operiše sa nedefinisanim pojmom »rase«⁵.

Po shemi dinamike antisemitizma, moderni antisemitizam javlja se na višem nivou intenziteta osećanja. U stvari, tek na ovom nivou nailazimo na antisemitizam u pravom smislu reči. Pritajeno ubeđenje je, neosporno, genetska podloga antisemitizma, ali on postoji samo kao nešto prisutno u javnoj sferi, na otvorenoj društvenoj sceni kao deo politike, štampe ili zakonodavstva. Izvan javnosti nema antisemitizma. Uostalom, na nivou ubeđenja (stereotipi, predrasude) antisemitizam aktuelno postoji samo zato što postoji ili što je ranije postojao na nivou osećanja i akcije. Zbog toga se moderni antisemitizam često naziva političkim antisemitizmom, pri čemu se njegova ekstremna, nacističko-fašistička varijanta, označava pojmom totalitarni antisemitizam. Pri tome treba voditi računa da totalitarni antisemitizam nije specifično nemački ili neki drugi nacionalni fenomen:

»Do trijumfa totalitarnog antisemitizma u Nemačkoj došlo je zahvaljujući određenoj socijalnoj i ekonomskoj konstelaciji, a ni u kom slučaju zbog osobina ili držanja jednog naroda.«⁶

ANTISEMITIZAM U KRALJEVINI JUGOSLAVIJI (1918—1941)

Prve jevrejske naseobine u jugoslovenskim zemljama javljaju se još 332. godine pre naše ere. U antici i srednjem veku, Jevreji se spominju u raznim poveljama, ispravama i hrisovuljima srednjevekovnih vladara. U tom periodu se javljaju i zabrane naseljavanja Jevrejima kao i akti proterivanja (Štajerska i Kranjska 1946, 1519).

Na teritoriji bivše Austro-Ugarske, Jevreji dobijaju građansku ravnopravnost u periodu 1867—1873. godine, u Srbiji ustavom od 1888, a u Makedoniji nakon priključenja Srbiji 1913. godine. Sam proces davanja građanske ravnopravnosti Jevrejima započeo je revolucijom 1848. godine i nailazio je na ozbiljne otpore. O tome nam svedoče protujevrejski zakoni u Sloveniji i Dalmaciji iz 1867, kao i širenje antisemitske literature u Srbiji⁷, u periodu između Berlinskog kongresa (gde je kao jedan od uslova za priznavanje nezavisnosti Srbije traženo i izjednačavanje svih nacija i vera u građanskim pravima) i ustava iz 1888. godine.

5) Izlaganje bazirano na: Hannah Arendt, *The Origin of Totalitarianism. Part one, Antisemitism*. A Harverst Boock, New York 1958.

6) Max Horheimer, Theodor Adorno »Vorwort«: Paul Messing, *Vorgeschichte des politischen Antisemitismus*. EVA, Frankfurt a/M. 1959, S. VI—VIII.

7) *Nedajmo Srbiju Civutima*. Zadruga štamparskih radnika, Beograd 1882.

Stvaranjem Jugoslavije 1918. godine zatečeno je u granicama nove države oko šezdesetpet hiljada Jevreja (1938. — 68 405, 1940. — 71 000 jugoslovenskih Jevreja i oko 5 000 stranog državljanstva), i oni su činili 0,5% celokupnog stanovništva. Oko dve trećine bili su Aškenazi, a jednu trećinu su činili Sefardi. Po statističkim podacima iz 1939/40. godine, Jevreji su po profesijama bili raspoređeni na sledeći način: 2 000 zanatlija, 5 000 trgovaca, 550 lekara, 350 advokata, 170 inženjera, 100 apotekara, 60 veterinara, 400 industrijalaca, 4 200 privatnih i 500 državnih činovnika, 1 300 trgovačkih zastupnika, 300 industrijskih radnika i 350 profesionalnih jevrejskih radnika. Jevreji su uglavnom živeli po gradovima i činili su 3—3,5% gradskog stanovništva (u Sarajevu 5,39%). Godine 1936. učestvovali su sa 0,18% u kriminalnim deliktima.

Savez jevrejskih veroispovednih opština osnovan je 1920. godine, i tada su osnovane i druge kulturne, socijalne i nacionalne ustanove jugoslovenskih Jevreja. Pred drugi svetski rat, bilo je ukupno 117 jevrejskih opština, od kojih je 105 bilo učlanjeno u Savez, preostale su bile ortodoksne i imale su sopstvenu centralnu organizaciju.

Vidovdanskim ustavom Jevrejima je garantovana ravnopravnost, a zakonom im je bio uređen status verske zajednice. De fakto, bio im je priznat i status narodne manjine. Iako je bio prisutan i proces asimilacije, pretežan deo Jevreja bio je nacionalno i laički orijentisan i oni su bili i najbolje organizovani. Čineći samo 0,5% stanovništva Jugoslavije i ispod 0,5% Jevreja u svetu »jugoslovenski Jevreji nisu predstavljali važan faktor ni u životu Jugoslavije ni u opštejevrejskom zbivanju«⁸.

Na promene u značaju Jevreja za privredni život Jugoslavije ukazano je u jednoj studiji posvećenoj Cincarima: Prema Jovanu Popoviću, u formiranju i funkcioniranju beogradske »čaršije«, trgovačko-poslovnog centra, Jevreji (Sefardi), sve do posle prvog svetskog rata, »bili su bez veće važnosti«. Samo su zagrebački Jevreji »u ekonomskom pogledu veoma važan faktor«, ali je njihov značaj manji od Nemaca. U Srbiji i Vojvodini, Jevreji ulaze u trgovinu tek nakon sloma Cincara⁹. Radi se o procesu preuzimanja trgovine od pretkapitalističkih elemenata na bazi moderne kapitalističke proizvodnje. Postoje jasne indicije¹⁰, da se u tom sukobu starog i novog načina proizvodnje — i na njemu zasnovane trgovine — i u konkurenciji krije jedan važan uzrok populističkog antisemitizma i negativnog stereotipa Jevreja u Srbiji i Bosni.

Po stanovištu oficijelne politike, glavni je unutrašnji politički problem Kraljevine Jugoslavije, bilo rešenje »nacionalnog pitanja«, pre svega, hrvatskog. U okvirima legalnog političkog života, osnovna tenzija kretala se na nivou dilema unitarizam ili federalizam, autokratija ili parlamentarna demokratija. U okviru tih dilema, šovinistički nacionalizam imao je široko polje dejstva. S obzirom na to da je glavni pravac dejstva bio upravljen na tenzije između hrvatskog i srpskog nacionalizma, politički antisemitizam nije bio **dominantni** deo ideologije ni jedne od građanskih političkih strana-

8) Spomenuto izlaganje bazira se na: **Enciklopedija Jugoslavije**; Prosvetina enciklopedija; E. B. Gajić, **Jugoslavija i »Jevrejski problem«**. Beograd 1938, str. 60, 83; Albert Vajs, **Jevreji u Novoj Jugoslaviji**, **Spomenica Alberta Vajsa**, Beograd 1965, str. 128—129.

9) Jovan Popović, **O Cincarima**. Beograd 1937, drugo izdanje, str. 1—3, 304.

10) **Isto**, str. 128.

ka. Međutim, to ne znači da se može tvrditi da u predratnoj Jugoslaviji nije postojao stanoviti politički antisemitizam u punom smislu te reči. Isto tako, još manje bi se moglo prihvatiti mišljenje E. B. Gajića: »U Jugoslaviji ne postoje nikakva — ni formalna ni stvarna ograničenja protiv Jevreja«¹¹.

Već prilikom osnivanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, po pisanju tadašnje jugoslovenske jevrejske štampe, jedan broj Jevreja imao je ozbiljnih problema oko domicila. Sama po sebi, ta mera nije antisemitska — jer je navodno bila upravljena protiv svih stranaca. Međutim, ona se pojavljuje u kontekstu političkog antisemitizma kao sastavnog dela ideologije Hrvatske republikanske seljačke stranke (kasnije Hrvatske seljačke stranke). Tako Antun Radić, ideolog te stranke piše:

»Istina je svakako, da se ljudi, pa bilo to i Židovi, ne smiju proganjati, a kamo li ubijati... Mi nismo antisemiti, tj. mi nismo za borbu i boj proti Židovima. Mi u toj stvari mislimo ovako: Radimo osobito ono što su do sada Židovi radili, — a to je osobito trgovina i novčarstvo... i tako redom, pa nam neće trebati boja proti Židovom. Samo bez Židova! To je naše protu-semitstvo«¹².

Ovaj konglomerat cinizma i antisemitizma, postaje razumljivim kada se uzme u obzir da je Antun Radić ciljao na frankovce (ustaše). Jer, oni su ti koji neće da se zadovolje »da se radi bez Židova« (dvosmislena formulacija koja znači i izgon Jevreja) već žele »borbu i boj proti Židovom« — tj. istrebljenje Jevreja (što su, uostalom, ustaše uradile odmah nakon osnivanja tzv. »Nezavisne Države Hrvatske«). U sklopu tih političkih snaga treba posmatrati i katoličku crkvu. Tradicionalni katolički antisemitizam nikada nije bio stran katoličkoj crkvi u jugoslovenskim zemljama. U Hrvatskoj on kulminira u saučešću katoličke crkve u ustaškom genocidu nad Jevrejima (i Srbima):

»Pavelićevu zakonsku odredbu 1941. god. o 'kolektivnoj odgovornosti Židova', o 'zatočeničkim zbiralištima pod vedrim nebom', o osobama koje su se 'ogriješile o hrvatske narodne probitke' — Stepinac je objavio na 1. strani **Katoličkog lista** i pozvao 'veličasno pastoralno svećenstvo', 'neka gornju zakonsku odredbu proglasi narodu s propovijedaonice u prvi dan kada se narod u punom broju sakupi u crkvi' i potpisao se 'Alojzije vlastitom rukom nadbiskup zagrebački'«¹³.

Posmatrano u istorijskom kontekstu, podrška koju je katolička crkva dala ustaškom genocidu ima tri korena: prvi, i svakako najznačajniji, je onaj koji referira na složeni kontekst društveno-ekonomskih sukoba, kao i kulturnih i političkih borbi u Hrvatskoj i Jugoslaviji od revolucije 1848. godine do završetka drugog svetskog rata. Drugi je deo tradicionalnog katoličkog antisemitizma: »U Istočnoj Evropi, duboko ukorenjena verska mržnja spram Jevreja kao 'Hristovih neprijatelja', imala je duboki uticaj na moderne antisemitske pokrete. Uprkos značajnih izuzetaka među biskupima i nižem sveštenstvu, katolički klerikalizam u Poljskoj, Slovačkoj, Hrvatskoj i Mađarskoj između dva rata i neposredno u posleratnim godinama bio je delimično nosilac ili prećutni podržavalac ekstremnog antisemitizma.«¹⁴

11) E. B. Gajić, *op. cit.*, str. 63—64.

12) *Sabrana dela Braće Radić*, tom X, Zagreb 1938, str. 46—47.

13) Citirano prema *Vjesniku* od 27. II 1977.

14) Paul Lendvai, *Antisemitism in Eastern Europe*. New York 1972, p. 34.

Isto tako, treba uzeti u obzir, da je ta verska mržnja protiv Jevreja, tokom ovog perioda, bila sastavni deo politike Vatikana: »Od 1920. g., izraz 'jevrejski boljševizam' bio je opšte mesto u časopisima jezuita i znatnog broja zvaničnih katoličkih publikacija u Italiji, Austriji, Nemačkoj i drugde. Pojedine od ovih izjava dovodile su 'jevrejski boljševizam' u vezu sa cionizmom; tako se dospelo do uzvika upozorenja: 'Jevrejska opasnost ugrožava ceo svet' — da citiram naslov uvodnika zvaničnog organa Vatikana, **Osservatore Romano** od 27. 11. 1929.«¹⁵

Antisemitizam, kada postaje sastavni deo nacističke i fašističke ideologije zadobiva oblik Sündenbocka, mističnog krivca za sve. Tako beogradski list **Balkan** (1922) piše da su »uzročnici hrvatskog separatizma zagrebački Židovi«,¹⁶ a praški **Narodni Idstv**, istovremeno utvrđuje »da se trgovačke veze između Čehoslovačke i Jugoslavije ne razvijaju u poželjnom obimu radi gospodovanja njemačkog gospodarstva, a nosioci njemačkog upliva su Jevreji.«¹⁷

Ova dva novinska članka, spomenuti su kao primer antisemitske propagande koja u Jugoslaviji priprema teren za politički antisemitizam totalitarnog tipa.

»U ovoj propagandi kontekst situira se antisemitizam, kao osnovna vezivna nit u fašističkoj ideologiji: Svi politički protivnici fašizma, i komunisti Sovjetskog Saveza i anglo-američka buržoazija oruđe su u rukama svetuskog jevrejstva. Ova teza sreće se u redovima svih fašističkih ideologa koji su se bavili anti-semitizmom: od Hitlera i Rozenberga do Ljotića, Vasiljevića, Mojića, Pavlovića i drugih. Na antisemitizam se nadovezuje i antimasonizam.«¹⁸

Tako se, po ideologu i vođi srpskog fašizma, Dimitriju Ljotiću, celokupna moderna istorija svodi na »istoriju rastućeg jevrejskog uticaja«¹⁹. A za Georgija Pavlovića, boljševizam je istočni, a evropska plutokratija, zapadni krak klješta kojima su Jevreji pokušali da stegnu belu rasu²⁰. Konsekventno tome, po Ljotićevcima, i srpski narod bio je žrtva ovih klješta svetskog jevrejstva: »U nesrećnoj našoj državi faktički i apsolutni gospodar je bio svetско jevrejstvo.«²¹ Po Mojiću, svemoćni jevrejski kapital gospodario je bankarstvom, industrijom i trgovinom stare Jugoslavije. U svojoj politici »porobljavanja nacija«, Jevreji su se služili svojim »tradicionalnim sredstvima«: »demokratijom su pocepali naš narod na političke stranke«, a masonerijom i komunizmom »su već ionako oronuli organizam narodni potpuno ruinirali i narod naš doveli na rub propasti«²². U jeku programa protiv jugoslaven-skih Jevreja, 1941. godine Mojić zaključuje: »Jevrejstvo se zbog toga mora brzo i energično likvidirati jer u protivnom slučaju neminovna je propast hrišćanske civilizacije i hrišćanskog sveta.«²³

15) Pinchas E. Lapide, **Rom und die Juden**. Herder Verlag, Freiburg in Br. 1967. S. 42.

16) **Židov** (1922). Prema Jevrejskom pregledu (u daljem tekstu skraćeno **JP**) 3—4/1972, str. 109.

17) **Isto**.

18) Todor Kuljić, »Srpski fašizam i sociologija«. **Sociologija** 2/1974, str. 346—347.

19) D. Ljotić, »Predgovor« za: Georgije Pavlović, **Pod šestokrakom zvezdom**. Prosvetna zajednica A. D., Beograd 1943, str. 9 (Navedeno prema T. Kuljiću, op. cit.).

20) Georgije Pavlović, op. cit., str. 19.

21) Milorad Mojić, **Srpski narod u kandžama Jevreja**. Stamparija Luč, Beograd 1941, str. 31 (Navedeno prema T. Kuljiću).

22) **Isto**, str. 38.

23) **Isto**, str. 40.

Kao što vidimo, i u okvirima srpskog fašizma, reč je o ideologiji koja je »U potpunosti u skladu s tradicionalnom fašističkom sintezom svih protivnika u jedan jedinstveni: svetsko jevrejstvo«²⁴.

U političkom životu kraljevine, antisemitizam je bio neprestano prisutni faktor. Tako, na primer, prilikom skupštinskih izbora 1921. godine, u mestima gde je bio znatni broj Jevreja, partijski su organi davali obećanja da će u svojim listovima obustaviti svaku antisemitsku kampanju:

... »Naša bosanska braća dobiše od radikala uoči izbora za Konstituantu obećanje da njihov glavni organ u Sarajevu neće više pisati antisemitski. Obećanje se drži: glavni organ odista nije više antisemitski; ali zato je valjalo izdati novi radikalni list (»Domovina«) koji je preuzeo antisemitski resor radikalstva u Bosni. Tako se, na jednoj strani, džentlmski drži obećanja, a na drugoj nastavlja s antisemitizmom. — Pa onda: dok biskup Akšanović iskazuje poštu židovskoj zajednici i daje u židovske dobrotvorne svrhe dotle katolički organi (»Hrvatska odbrana«) kultiviraju mržnju i protiv židovske djece. — Pored svih separatizma, antisemitizam je dokaz da se dade postići jedinstvena fronta.«²⁵

U staroj Jugoslaviji desio se i jedan slučaj optužbe za ritualno ubistvo, u Bitolju marta 1922. godine. Pogrom Jevreja bio je sprečen energičnom intervencijom komandanta garnizona, koji je dao da se zatvori pet najuglednijih meštana i pokazao da je optužba o ritualnom ubistvu — čista izmišljotina.²⁶

U kontekstu tog jedinog — i to neuspelog pogroma — u kraljevini Jugoslaviji, treba zabeležiti i organizovano širenje antisemitske literature od strane organizacija Kulturbunda i »belih« Rusa, kao i od domaćih pojedinaca. Na primer, u Sarajevu, belogardejski emigranti širili su po knjižarama i trafikama antisemitsku literaturu na nemačkom jeziku: **Tötengräber Russlands. Das neue Ungarn. Biblischer Antisemitismus, itd**²⁷ U tom su periodu štampana četiri izdanja Protokola Cionskih mudraca na srpskohrvatskom jeziku i rasparčavana po Jugoslaviji: M. Tomić, **Prave osnove ili Protokoli Sionskih Mudraca**, Split—Šibenik 1929; Patrioticus, **Ko potkopava čovečanstvo**, Beograd 1934; **Protokoli skupova sionskih mudraca**, Beograd 1939; **Jedan važan dokument**, Berlin 1936. (hrvatski prevod Protokola)²⁸.

Na početku ovog poglavlja spomenuli smo mišljenje jednog savremenika, E. B. Gajića, koji 1938. godine tvrdi da u Jugoslaviji »ne postoji bilo kakav oblik formalne ni stvarne diskriminacije prema Jevrejima«. Gajić spominje da su svi oblici antisemitizma »strani jugoslovenskom, a pre svega srpskom mentalitetu i narodu«, pa je antisemitizam smatrao isključivom privilegijom inostranstva. Međutim, istorijska fakta opovrgavaju mišljenje E. B. Gajića. Tokom izlaganja, spomenuo sam primere antijevrejskih pred-

24) Todor Kuljić, op. cit., str. 246.

25) **Židov**, juli 1921. Navedeno prema JP, 11—12/1971.

26) **El Pueblo (Solun)**, 17. III 1922. Navedeno prema JP 3—4/1972, str. 110—111.

27) **Židovska svijest**, Navedeno prema JP 3—4/1972.

28) Norman Cohn, **Warrant for Genocide**. A Pelican Books. London 1971, pp. 108, 184, 325.

Protokoli cionskih mudraca predstavljaju bibliju antisemitizma. Nastali u Francuskoj za vreme Drajfusove afere, kao navodno autentični zapisnik sa skupa vodećih jevrejskih rabina i starešina. Knjiga govori o navodnoj međunarodnoj zaveri Jevreja da sebi potčine celokupno čovečanstvo »silom i licemerjem«. Prevedena na ruski 1908, zalag je navidjenih pogroma koje organizuje Crna stotina. Nakon istrage koja se vodi po naređenju cara Nikole II, otkriva se poreklo i putešestvije ovoga falsifikata. Knjiga doživljava neviden tiraž u dvadesetim godinama ovoga veka i postaje zvanična nacistička literatura uporedo sa Hitlerovim »Mein-Kampfm«.

rasuda i političkog antisemitizma (uključujući i totalitarni) u Kraljevini SHS, odnosno Jugoslaviji, u dvadesetim i tridesetim godinama, kao i neposredno uoči napada Osovine na Jugoslaviju. Ovi primeri, već sami po sebi, opovrgavaju Gajićevo optimističko stajalište. Za to stajalište, jedan tajni dokument, sasvim je poguban; reč je o strogo poverljivoj cirkularnoj pismu predsednika i sekretara Saveza jevrejskih veroispovednih opština, upućenog svim jevrejskim opštinama (od 9. aprila 1936). Cirkular izveštava o razgovoru na Bledu između potpredsednika Saveza Davida Albala i predsednika vlade Milana Stojadinovića: »Kojom prilikom je g. dr Albala opširno obavestio g. predsednika Kraljevske vlade o **organizovanoj antijevrejskoj kampanji u našoj državi**, o mučnom utisku koji je ona proizvela na Jevreje u zemlji i van nje, kao i o mogućim teškim posledicama koje mogu nastati po Jevreje u Jugoslaviji ako se ta kampanja ne obustavi.«²⁹ Predsednik vlade, Milan Stojadinović, nije negirao postojanje organizovane antijevrejske kampanje u Jugoslaviji, dakle, antisemitizma na nivou akcije, te je izjavio: »da će mu posle povratka sa Bleda u Beograd prva dužnost biti da izda naređenje kojim će ubuduće svaka antijevrejska akcija u našoj državi biti potpuno obustavljena i onemogućena.«³⁰

Iz ovog cirkulara saznajemo dve stvari:

1) Postojanje organizovane antijevrejske akcije i kampanje u staroj Jugoslaviji;

2) Da je s njom bila u vezi tadašnja vlada ili u najmanju ruku vladajuća stranka (Jugoslovenska radikalna zajednica).

Susret na Bledu i obećanja Milana Stojadinovića nisu doneli nikakva poboljšanja situacije. Nasuprot, antisemitizam se uskoro uzdiže na državni nivo, na nivo ne samo stvarnih, već sada i pravnih ograničenja (diskriminacije) prema Jevrejima. Meseca marta 1938. godine — iste godine objavljena je Gajićeva knjiga — albanska vlada imenuje za svoga počasnoga konzula u Dubrovniku Imre Kemenjija, jugoslovenskog državljanina, poreklom Jevrejina iz Novog Sada. Beogradsko Ministarstvo inostranih poslova to odbija »jer je Kemenji Jevrej«. Subotički industrijalac Josip Hartman-Rajenburg, jugoslavenski državljanin, podneo je molbu radi imenovanja za konzula u Budimpešti. Iako ga je preporučio jugoslovenski poslanik u Budimpešti, Vukičević, Hartmanovu molbu odbacuju u Beogradu. »Hartman je Jevrej i prema tome nepogodan za Budimpeštu«³¹. Isto tako, raspoložemo podacima da jugoslovenska vlada, 1939. godine, već uveliko sprovodi meru »da među mađarskim turistima ne može biti niti jednog mađarskog podanika jevrejskog porekla«. Ministarstvo unutrašnjih poslova, jula 1939. godine naređuje da se odbiju vize svim licima jevrejskog porekla, »što je, u stvari, već mesecima sprovedeno«³². U vezi s tim treba posmatrati i intervenciju sekretara britanskog poslanstva u Beogradu, 1940. godine, koji moli da

²⁹ Arhiva Saveza jevrejskih opština Jugoslavije. Jevrejski istorijski muzej u Beogradu (Skracenicica **JIMA**), Dokument br. 1927, cirkular XVIII/1936.

³⁰ To bi bio jedini smisao Stojadinovićeve reči, da će po povratku u Beograd, »njegova prva dužnost biti da izda naređenje kojim će ubuduće svaka antijevrejska akcija u našoj državi biti potpuno obustavljena i onemogućena.«

³¹ Diplomatski arhiv Državnog sekretarijata za spoljne poslove (Skracenicica **DASIP**), Konzularno-privredno odeljenje (Skracenicica KPO), 1938, F. 13, 312 m. 6047. Navedeno prema: Vuk Vinaver, »O jugoslovensko-mađarskoj trgovini (1933—1941)«, **Zbornik za istoriju Matice srpske 1/1970**, fusnota 102, str. 72—73.

³² **DASIP**, KPO 1930, F. 27, 323, ekskurzije I, 211. Navedeno prema: Vuk Vinaver, **op. cit.**, str. 72—73.

se osujeti prolaz jevrejskih izbeglica plovidbom po Dunavu i time, spreći bekstvo Jevrejima iz nemačke u Palestinu. Iako je ometanje slobodne plovidbe Dunavom bilo u suprotnosti a međunarodnim konvencijama, jugoslovenska vlada — pravdajući svoj potez »prijateljskom izlaženju u susret engleskoj vladi« — prihvaća taj zahtev britanske vlade³³.

Politički antisemitizam izdignut na nivo državne akcije, uskoro, zado-biva i oblik zakonske diskriminacije i prema jugoslovenskim Jevrejima kao grupi. Za vreme vlade Cvetković-Maček, 1940. godine, doneti su tzv. »Koroš-čevi zakoni«, nazvani po tadašnjem ministru prosvete i prvaku Slovenačke ljudske stranke. Tim je zakonom uveden »numerus clausus« od 0,5% (108 li-ca) Jevreja koji se mogu upisati u sve srednje škole kraljevine (izuzev ba-novine Hrvatske), umesto ranije upisanih 7 000. Ista odredba važila je i za sve univerzitete i više škole. Nakon te »Uredbe o upisu lica jevrejskog porē-klā« doneti su i propisi o zabrani Jevrejima trgovine životnim namirnicama, »a uvedena su i razna ograničenja u vojsci — većinom putem poverljivih naređenja — koja su isključila Jevreje iz nekih rodova vojske, otežavale im polaganje oficirskog ispita i sl.«³⁴ Međutim, sprovođenje tih mera nije išlo bez otpora³⁵.

Spomenuti empirijski materijal pokazuje da je politički antisemitizam bio prisutan kao sastavni deo političke orijentacije svih vodećih građanskih partija Kraljevine Jugoslavije (Radikalne, Jereze, HRSS, odnosno HSS, Slo-venačke ljudske stranke). U godinama nakon dolaska nacizma na vlast, poli-tički antisemitizam, u Jugoslaviji, pokazuje tendenciju »organizovane anti-semitske kampanje u alarmantnom obliku« iza koje su stajale fašističke or-ganizacije, ali takođe i građanske političke stranke na vlasti i u opoziciji. Ta-ko se, politički antisemitizam uzdiže na nivo »državnog« antisemitizma, od-nosno skupa mera državne vlasti upravljenih protiv Jevreja zbog njihovog porekla, čime je bio otvoren put za legalitet i kontinuitet mera kvislinških »vlada«. Prateća pojava te tendencije bilo je izdavanje i širenje antisemitske literature.

Izloženi empirijski materijal, govori nam i o prisutnosti tradicionalnog, srednjevekovnog »antijevrejstva«. Kao i u drugim evropskim zemljama, i u Jugoslaviji, politički antisemitizam izrastao je na podlozi tradicionalnog anti-jevrejstva. Isto tako, postojanje antisemitizma **visokog intenziteta**, (akcija i osećanja), jasno nam govori i o postojanju i raširenosti antisemitizma **nižeg intenziteta** ubeđenja i osećanja.

Empirijski materijal može nam služiti i kao pokazatelj postojanja poli-tičkog antisemitizma i njegovih oblika u Kraljevini Jugoslaviji, ali ne i kao kriterijum određivanja tačnog intenziteta antisemitskih stavova i antisemit-ske akcije. Isto tako, moramo uzeti u obzir da u tom pogledu situacija nije bila jednodimenzionalna. Spomenuti primeri Bitolja i Sarajeva (1940), naj-bolje ilustruju suprotni trend.

Prí izvođenju zaključaka o antisemitizmu u staroj Jugoslaviji moramo uzeti u obzir još dva činioca. Iako neprestano prisutan, politički antisemiti-zam (kao i ostali oblici antijevrejskog ponašanja, delovanja i stavova), bio

33) Isto, str. 73, fusnota 103.

34) Albert Vajs, *op. cit.*, str. 128—129.

35) »Direktori sarajevskih srednjih škola su namjerno otezali s primjenom Koroščeve odluke«. Avram Pinto, »Jevrejska gimnazija u Sarajevu 1939/1940 godine.« **Jevrejski pregled** 11—12/1974.

je fenomen od sekundarnog značaja za sam javni život Kraljevine Jugoslavije. Pri tome je presudna bila činjenica da su Jevreji činili samo 0,5% stanovništva države. Drugo, raširenost i intenzitet antisemitizma i njegova uloga u političkom životu Kraljevine Jugoslavije daleko je od intenziteta, obima, rasprostranjenosti, funkcije i značaja te pojave u većini evropskih zemalja u tom periodu. U odnosu na Sovjetski Savez ili građanske demokratije, kao što su bile Čehoslovačka, Francuska i Belgija, antisemitizam u Jugoslaviji bio je daleko manjeg intenziteta i obima. Slika postaje još ružičastija, ako Jugoslaviju usporedimo s autoritarnim buržoaskim državama kao što su bile Poljska i Austrija ili s fašistoidnim kao Mađarska, Rumunija i baltičke države, a da ne govorimo o Nemačkoj pre i posle dolaska nacizma na vlast.

DRUGI SVETSKI RAT (1941—1945)

Napadom država Osovine na Jugoslaviju, 6. aprila 1941. godine drugi svetski rat zahvata i Jugoslaviju. Taj rat, značio je tragediju za sve jugoslovenske narode, a s njima zajedno i za jugoslovenske Jevreje:

»Počevši od prvih mera ponižavanja i pljačke pa do masovnog istrebljenja u raznim logorima smrti na teritoriji okupirane Jugoslavije i van nje, nemački fašisti i njihovi mađarski, bugarski i italijanski sateliti, a ne u manjoj meri domaći folksdojčeri, ustaše, ljotićevci, nedićevci i četnici, izvršili su masovne i pojedinačne zločine prema narodima i građanima Jugoslavije uopšte, a posebno prema jugoslovenskim Jevrejima. **Bilo je možda nijansnih razlika u njihovim zločinima ali su u Krajnoj liniji svi imali isti cilj.** Kao rezultat svega toga, zajedno sa skoro dva miliona drugih građana Jugoslavije i zajedno sa šest miliona drugih Jevreja u Evropi, izgubilo je živote oko 80% Jevreja u Jugoslaviji, tj. oko 60 000 ljudi, a da i ne govorimo o tome da su skoro u potpunosti uništene i opljačkane sva jevrejska društvena i privatna imovina i kulturne dragocenosti. Bilans ovoga strahovitog stradanja po svom jezivom efektu procentualno zaostaje jedino za tragedijom Jevreja u okupiranoj Poljskoj»³⁶

Razmere tragedije jugoslavenskih Jevreja u drugom svetskom ratu ilustruje i činjenica da su Nedićeva Srbija i Banat bili prvi predeli Evrope u kojima je ostvaren nacistički ideal »Judenrein«, »očišćen od Jevreja«. U egzekuciji Jevreja s ovih teritorija naročito se istakao bivši načelnik generalštaba Republike Austrije, ratni zločinac general Böhme (Beme)³⁷.

Ljudske sudbine bile su različite. Različito su se ponašali oni koje ta tragedija nije direktno pogađala. Poznati su nam mnogobrojni primeri solidarnosti i spasavanja života, u čemu su učestvovali predstavnici svih jugoslovenskih naroda, slojeva i ljudi političkog ubeđenja. Radilo se, pri tome, o ličnom opredeljenju. Jedina organizovana pomoć jugoslovenskim Jevrejima dolazila je od strane narodnooslobodilačkog pokreta, a što je proizlazilo iz temeljnih ciljeva pokreta. Isto tako, s obzirom na okolnosti, srazmerno veliki broj Jevreja (3 900, poginulo 1 151) učestvovao je u narodnooslobodi-

³⁶ Albert, Vajs, *op. cit.*, str. 130.

Inače, rat je preživelo 15 000 jugoslovenskih Jevreja. U zemlju se vratilo (iz logora i izbeglištva) 13 500, a iselio u Izrael oko 8 000.

³⁷ Gerald Reitlinger, *The Final Solution*, London 1971, pp. 388—391.

lačkoj borbi, a nakon kapitulacije Italije, osnovan je na Rabu i Jevrejski bataljon³⁸. Do 1954. godine bilo je 12 Jevreja nosilaca najvišeg jugoslovenskog ratnog odlikovanja, Ordena narodnog heroja³⁹.

Za autora ovoga rada, značajno je pitanje korena ove akcije totalitarnog antisemitizma u Jugoslaviji, tokom drugog svetskog rata. Neosporno je da je u totalitarnom obliku samo akcije dominantna uloga pripadala Nemcima. Međutim, oni su, ne samo bili obilato potpomognuti od domaćih fašista, nego su kvislinški režimi imali u tome i znatnu samostalnu ulogu. Po mom mišljenju, koreni takvog ponašanja moraju se tražiti — pre svega — u političkom antisemitizmu u staroj Jugoslaviji. On je otvorio put genocidu i to na dva načina: antisemitskim merama stvorena je situacija u kojoj je diskriminacija prema Jevrejima imala kontinuitet i legalitet. S druge strane, tolerisanje totalitarne antisemitske propagande i upražnjavanje političkog antisemitizma makar i umerenog tipa stvorilo je ideološko polje za prihvatanje konkretnih mera i akcija totalitarnog političkog antisemitizma⁴⁰.

Laslo Sekelj

Anti-Semitism in Yugoslavia (1919—1945)

SUMMARY

The author follows the scheme of the dynamics of anti-Semitism of the book **Christian Beliefs and Antisemitism** by Glock and Stark in his analysis of the phenomenon of anti-Semitism in Yugoslavia from 1919 to 1945. Besides, a distinction is made between modern political anti-Semitism and traditional religious anti-Judaism on the basis of Hanna Arendt's premise.

The method applied by author in his description of anti-Semitism in Yugoslavia between two world wars consists of the contents analysis of public records (archives) and secondary sources. The basic assertion of the article is the following: anti-Semitism was manifested on the level of **convictions** (suppressed individual hatred which was never openly displayed) and **feelings** (ethnic and religious reserve towards the Jews) in the Kingdom of Yugoslavia. During the period of the fascistization of Europe and of the increased influence of Germany and Italy on internal affairs in Yugoslavia, the dynamics of anti-Semitism expanded into the level of **action**, at first as a component of the ideology of the dominant political parties, and consequently as governmental and legal measures of discrimination with respect to Jews («the statutes of Korošec»). In such a manner, as the author concludes in the third part of the article, the foundation of the physical action against the Yugoslav Jews in the form of genocide had been prepared, and it was carried out throughout the occupied country during the World War Second.

38) Jaša Romano, »Neka razmatranja o učešću Jevreja u narodnooslobodilačkom ratu.« **Jevrejski pregled** 11—12/1971.

39) Albert Vajs, *op. cit.*, str. 131.

40) Za vreme rata štampana je i antisemitska literatura: Sl. Stanković, **Engleska u rukama Jevreja**. Beograd 1942; Husein Džozo, »Jevrejska pravda.« **Muslimanski godišnjak Hrvat**, Zagreb 1943; spomenuta dela M. Mojića i G. Pavlovića, itd. Neki su nastavili i nakon rata, u SFRJ, kao Husein Džozo.